

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/18865>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

Nationale politieke stelsels

**Over de verschuivende grenzen
van de politiek en de politicologie**

Dr. C.J. van Kersbergen

Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de
aanvaarding van het ambt van hoogleraar
Nationale Politieke Stelsels, in het bijzonder
het Nederlandse Politieke Stelsel, aan de
Faculteit der Beleidswetenschappen van de
Katholieke Universiteit Nijmegen.

18 december 1998

Katholieke *Universiteit* Nijmegen

© Kees van Kersbergen, Nijmegen 1998
Vormgeving: Studio Hans Lemmens, IJpendam
Druk: drukkerij Mart.Spruijt, Amsterdam
ISBN 90-9012371-7

**Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders**

Inleiding¹

Kan het vergelijken van nationale politieke stelsels nog wel zinvol plaatsvinden in een periode waarin steeds luider en driftiger gespeculeerd wordt over het einde van de soevereine, nationale staat? De centrale eenheid van analyse van landenvergelijkend onderzoek – land, staat, nationaal politiek stelsel – is in toenemende mate onder vuur komen te liggen. In het *Handboek politicologie*, dat enkele jaren geleden verscheen, vroeg Daalder zich al af “(...) hoe lang men de vanouds vertrouwde landen nog als afzonderlijke eenheden van analyse kan blijven behandelen waar in feite sprake is van toegenomen onderlinge verweving en van uitholling van autonome beslissingsmacht” (Daalder 1993: 170-171).

Beschikt de vergelijkende politicologie nog wel over de conceptuele uitrusting om een adequate beschrijving en verklaring te bieden voor de groeiende scheiding tussen de bindende toedeling van waarden, territoriale politieke eenheden en functionele bevoegdheden (Schmitter 1996: 132)? De onafhankelijkheid van de nationale staat zou volgens velen zo zeer zijn gehavend dat het geen zin meer heeft van soevereiniteit te spreken. De autonome beleidsvrijheid van nationale staten zou zo drastisch zijn ingeperkt dat het hele idee van nationale politieke stelsels achterhaald zou zijn. Het primaat van de statelijke politiek zou verloren zijn gegaan waardoor zelfs het conventionele begrip ‘politiek’ inmiddels antiek zou zijn. Het verschijnsel duidt men aan met wisselende maar gelijksoortige begrippen als ‘verplaatsing’, ‘verschuiving’, ‘emigratie’ of ‘einde’ van de nationale staat en de politiek. In het bijzonder zouden processen als economische globalisering en Europese integratie hiervoor verantwoordelijk zijn.²

Dames en heren, u begrijpt dat het hier een gewichtige, mogelijk zelfs pijnlijke kwestie betreft. Heeft het College van Bestuur van deze universiteit een ernstige fout begaan door iemand tot hoogleraar Nationale Politieke Stelsels te benoemen, precies op het moment dat zulke stelsels ophouden te bestaan? Moet deze inaugure-

le rede eigenlijk niet een afscheidscollege zijn, omdat mijn vakgebied al opgeheven is voordat ik goed en wel begonnen ben? Met andere woorden, bent u onder valse voorwendselen en helemaal voor niets hierheen gelokt? Als ik op al deze vragen 'ja' antwoord, kunt u nu naar de receptie. Als ik 'nee' zeg, moet u daarvoor nog ongeveer 40 minuten wachten. Ik antwoord natuurlijk 'nee'.

Wat is er nu eigenlijk precies aan de hand? Dat is niet zo eenvoudig te zeggen. Het probleem is complex, de stellingen zijn divers en de verwarring is groot. De politiek, zo legde de Belgische politicoloog Luc Huyse (1994) enkele jaren geleden uit, steekt grenzen over: landsgrenzen, omdat de nationale regeringen en parlementen bevoegdheden en middelen afstaan aan supranationale organisaties; denkbeeldige grenzen, omdat de politiek emigreert naar sectoren waar zij traditioneel niet thuis hoort. In toenemende mate nemen anderen dan democratisch gecontroleerde politici in andere dan politieke instellingen beslissingen die "in wezen politiek zijn omdat zij de loop van de samenleving op bindende wijze bepalen" (Huyse 1994: 88).

De verschillende analyses overziend, lijken we van doen te hebben met een paradoxaal fenomeen. Enerzijds is de politiek nu overal doorgedrongen, terwijl anderzijds de nationale staat steeds minder bij machte is de centrale en sturende regisseur te zijn die hij vroeger wel was. Sommigen menen dat het geen zin meer heeft van de soevereiniteit van nationale staten te spreken. In de woorden van Herman van Gunsteren (1994: 162): "De toenemende internationalisering van bedrijvigheid, van ideologieën, van informatiestromen, van individueel gedrag (reizen) en van politieke besluitvorming en sturing heeft nationale soevereiniteit in strikte zin tot een onhoudbare, althans beperkt nuttige, fictie gemaakt".

Men maakt zich in dit kader zorgen over de teloorgang van de democratische controle op politieke autoriteit en publieke macht (zie Guéhenno 1994). De macht verhuist namelijk wel, maar de democratische controle verhuist niet mee.³ De Groningse hoogleraar Ankersmit spreekt van de 'verdamping' van de politiek, waarbij de grenzen tussen staat en burger en tussen regering en geregeerden verdwijnen. Hij vergelijkt de huidige democratische staat met een "slaapwandelende, breinloze en autistische Leviathan" (Ankersmit 1997: 138).⁴ De staat zou groot maar machteloos zijn, een lege huls, en de collectieve beslissingen die ertoe doen, zouden het resultaat zijn van fundamenteel ongrijpbare processen die zich binnen de vluchtige netwerken van de postmoderne, virtuele quasi-werkelijkheid afspelen. Een hele troost zijn dan de geruststellende woorden van de voorzichtige utopist, optimist en globalist David Held (1995) die stelt dat de democratie in een periode van weglekkende staatsmacht wel kan overleven, maar alleen indien zij 'kosmopolitisch' wordt (zie ook Albrow 1996; Giddens 1995; Hirst en Khilmani 1996; Mulgan 1994).⁵

Het lezen van de vele, in minder of meerdere mate speculatieve beschouwingen doen meer dan eens gevoelens van onbehagen ontstaan. Steeds vaker is men geneigd de vraag te stellen: is dat nu allemaal wel zo? Er zijn drie gronden om ontevreden te zijn met deze apocalyptische verhalen. In de eerste plaats is het debat over cruciale begrippen als politiek, staat, soevereiniteit, beleidsvrijheid en politieke instituties uitermate verward en verwarrend. Hierdoor dreigt conceptuele onduidelijkheid. In de tweede plaats ontgaat mij nogal eens de consistentie van de soms zeer extreme doemverhalen.⁶ Veel van wat met nogal wat misbaar opgeworpen wordt als de ultieme oorzaak van de ondergang van de nationale staat – bijvoorbeeld globalisering of Europeanisering – zou met evenveel of zelfs meer recht aangewend kunnen worden ter verdediging van de stelling dat de nationale staat van blijvende betekenis is. Tenslotte zouden de verstrekkende hypothesen empirisch getoetst moeten worden. Een zoektocht naar de empirische studies die de vermeende teloorgang van de nationale staat en het einde van de nationale politiek minutieus in kaart brengen, levert echter weinig op. Gedegen empirische, laat staan vergelijkende studies zijn er niet of nauwelijks. En voor zover ze er zijn, laten ze over het algemeen een veel genuanceerder beeld zien (zie Kassim en Menon 1996; Forder en Menon 1998). We beschikken dus over een overvloed aan grootse, meeslepende, maar ook nogal onstuimige theoretische gissingen, en niet of nauwelijks over het empirische materiaal dat de juistheid of onjuistheid van de wilde speculaties zou kunnen aantonen.

Nu is de stelling niet dat er wel veel rook maar beslist geen vuur is. Er zijn inderdaad veranderingen in het machtsbereik van de staat en in de verdeling van de macht binnen de grenzen van de nationale staat. Ook is er sprake van een bedoelde of onbedoelde verplaatsing van bevoegdheden en competenties van nationale politieke stelsels naar elders. Deze verschuivende grenzen van de politiek dwingen de vergelijkende politicologie tot conceptuele, theoretische en empirische reflectie. Zonder twijfel zal de onderzoeksagenda van de vergelijkende politieke wetenschap zich in toenemende mate ontwikkelen in de context van het intellectuele debat over de transformatie van nationale politieke stelsels. Genoemde verschuivingen ondergraven mogelijk zelfs de gebruikelijke manieren waarop we nationale politieke stelsels analyseren. In uiterste consequentie is het denkbaar dat we onze conventionele omschrijvingen van begrippen als soevereiniteit, staat, politiek en politieke instituties diepgaand moeten herzien. Maar – zo zal hopelijk duidelijk worden – zover is het nog lang niet. Laat dit een pleidooi zijn voor ruimdenkend, maar gericht, dat wil zeggen theoretisch gestuurd, empirisch onderzoek naar de veronderstelde effecten van processen als globalisering en Europeanisering op nationale politieke stelsels.

Deel I

Conceptuele overwegingen en kritieken

Politiek, staat en soevereiniteit

Politiek Voor zo'n onderzoek is het eerst nuttig te bezien wat het kernbegrip 'politiek' in de term 'nationaal politiek stelsel' inhoudt. In de politicologie zijn er in essentie twee diepgaand van elkaar verschillende manieren waarop 'politiek' omschreven wordt. De eerste benadering stelt dat de politiek gelijk gesteld kan worden met het politieke, dat wil zeggen met alle vormen van collectieve besluitvorming over kwesties waarvoor nog geen aanvaarde en conflict regulerende regels bestaan. In dergelijke conflictrijke situaties zijn de machtsverhoudingen tussen actoren van doorslaggevende betekenis. Politiek is daarmee een aspect van alle maatschappelijke deelterreinen. Immers, macht is een bestanddeel van geheel het sociale leven. Zo definieerde Robert Dahl in zijn *Modern Political Analysis* (1984ed: 10) een politiek stelsel als "any persistent pattern of human relationships that involves, to a significant extent, control, influence, power, or authority". 'Politiek is macht'. Korter kan deze opvatting niet omschreven worden.

Hier lijnrecht tegenover staat de tweede aanpak, die stelt dat de politiek al hetgeen is wat zich in het politieke domein afspeelt. Het politieke domein onderscheidt zich institutioneel van andere maatschappelijke terreinen. De samenleving heeft zich in toenemende mate gedifferentieerd in relatief autonome subsystemen en sferen zoals het gezin, de economie, de godsdienst en de politiek. De staat en zijn instellingen vormen in deze opvatting de institutionalisering van het politieke, de belichaming van het politieke domein. Macht speelt in alle domeinen een rol en al deze domeinen zijn potentieel politiek relevant, maar we noemen alleen die machtsprocessen politiek voor zover ze plaatsvinden op het niveau van de staat en al zijn onderdelen, de politieke instellingen (zie Becker 1996ed). In de kortst mogelijke omschrijving: politiek is de staat.⁷

De object-gerichte definitie, die politiek gelijk stelt met de staat, het nationale

politieke stelsel of de nationale politieke instellingen, is altijd bij uitstek de geprefereerde of misschien zelfs wel noodzakelijke definitie geweest waarmee de vergelijkende benadering in het onderzoek heeft gewerkt (vergelijk Keman 1993). Het bestaan van soevereine, relatief autonome, onderling verschillende politieke stelsels is precies hetgeen landenvergelijkend onderzoek feitelijk een zinvolle en productieve bezigheid maakt.

De staat en soevereiniteit Het debat over het einde van de nationale staat gaat gedeeltelijk over de betekenis van soevereiniteit en wat onder een staat verstaan moet worden. Soevereiniteit is het essentiële kenmerk van de (moderne) staat (Camilleri en Falk 1992; Held 1995; Stirk en Weigall 1995). De kern van de doctrine van soevereiniteit is erin gelegen dat de staat geen gezag boven zich erkent. De theorie van soevereiniteit schildert een wereld waarin de staat de hoogste macht uitoefent binnen een bepaald begrensde territorium. Op dat grondgebied vertegenwoordigt de staat het opperste gezag. Buiten de grenzen van de nationale staat ligt een wereld van staten die eveneens soeverein zijn. De soevereine staat heeft op zijn grondgebied zijn heerschappij gevestigd. Gebruikmakend van onder andere Max Webers (1984) terminologie houdt dit in dat de staat 1) het monopolie van legitiem gebruik van geweld binnen de landsgrenzen toekomt, 2) de enige instantie is die bindende regelgeving kan opleggen aan de bevolking die op het grondgebied woonachtig is en 3) in het bijzonder belasting kan heffen, in eerste instantie om apparaten als leger, politie en rechterlijke macht te onderhouden die de heerschappij in stand houden en versterken en later om het geheel aan wetten en regelingen te bekostigen dat bij de sociale rechtsstaat hoort.⁸

Natuurlijk heeft voor geen enkele staat ooit gegolden dat deze zijn heerschappij volledig gevestigd heeft. Dit zou een weinig genuanceerd beeld geven van de feitelijke diffuse differentiatie van bevoegdheden binnen de bestaande staten (Olsen 1996; Dehousse 1997). Natuurlijk blijft soevereiniteit tot op zekere hoogte altijd slechts een streven, een doel, een aspiratie of een claim van machthebbers en niet een bereikt doel. Ook is het juist dat van volledige autonomie van staten nooit sprake is geweest in die zin dat de staatsgrenzen altijd een zekere mate van poreusheid hebben gekend (Koch 1997; Offe 1996; Poggi 1990). Mogelijk heeft Claus Offe (1996: viii) gelijk wanneer hij meent dat macht vroeger wel maar nu steeds minder een vaste plek heeft en door aanwijsbare personen wordt uitgeoefend. "What turns out to be surprisingly and essentially contested", zegt Offe, "is the answer to the question 'who is in charge?'" En de onlangs overleden Susan Strange (1995) meende dat de nationale staat zijn claim op heerschappij totaal verloren had, omdat macht naar alle kanten zou zijn weggelekt (zie ook Cable 1995). Tenslotte hoeft men niet doof te zijn voor diegenen die beweren dat staten geen ongekwalificeerde zeggenschap over territorium en bevolking meer hebben omdat er langzamerhand een

‘internationale gemeenschap’ gegroeid is, die de mensenrechten bewaakt. De nationale soevereiniteit zou vervallen op het moment dat de fundamentele rechten van burgers met voeten getreden worden. Staten zouden onder dergelijke omstandigheden het beginsel van non-interventie opgeven (zie Taylor 1997). Soevereiniteit wordt gebonden aan de voorwaarden van – laten we zeggen – ‘goed gedrag’ en ‘goed bestuur’. Staten zouden tegenwoordig slechts beschikken over ‘voorwaardelijke soevereiniteit’.⁹

De betogen hebben de stelling gemeen dat de veronderstelde, traditionele eigenschap van soevereiniteit, namelijk de autoriteit (oppermacht) over land en inwoners, zou desintegreren omdat de staatsgrenzen vervagen of verschuiven (Anderson 1996). Macht zou gefragmenteerd en niet meer lokaliseerbaar zijn. Ook zouden we nu gewijzigde opvattingen over de internationale rechtsorde hebben. Kortom, het zou in het geheel geen zin meer hebben over soevereiniteit te spreken (vergelijk de hierboven al geciteerde uitspraak van Van Gunsteren 1994: 162).

Er lijkt echter sprake te zijn van verwarring en het zou al te roekeloos zijn het begrip soevereiniteit nu al als achterhaald te bestempelen. Soevereiniteit heeft een dubbele connotatie. Enerzijds wordt het begrip gebruikt ter aanduiding van de (formele) onafhankelijkheid en zelfstandigheid van een staat in het internationale statenverkeer. Anderzijds fungeert het echter evenzeer als synoniem voor de oppermacht van de staat. Bij beide connotaties ontstaat nu een overeenkomstig type verwarring. Ten eerste, als men verzuimt een onderscheid te maken tussen formele onafhankelijkheid en materiële soevereiniteit kan men abusievelijk menen dat staten extern nooit aan internationale rechtsregels gebonden zouden zijn. Ten tweede, als men statelijke oppermacht verwacht met statelijke almacht kan men ten onrechte menen dat soevereiniteit de rechtsstaat uitsluit, omdat de uitoefening van de staatsmacht niet aan nationale rechtsregels gebonden zou zijn.¹⁰ Men kan echter stellen dat ook die staten soeverein zijn, die extern materieel van andere staten afhankelijk zijn, zich onderwerpen aan de internationale rechtsorde, bevoegdheden afstaan aan internationale samenwerkingsverbanden en ook intern volledig constitutioneel gebonden zijn.¹¹

Er is voornamelijk geen dwingende reden aan te nemen dat de nationale staat, of liever gezegd het model van de op territorium gebaseerde organisatie van politieke autoriteit dat we in essentie sinds 1648 als de natie-staat¹² identificeren, een inmiddels reeds achterhaald fenomeen is. Tijdens de Montevideo Conventie van 1933, waar de Verenigde Staten een non-interventie pact sloten met Latijns-Amerikaanse landen, kon men het – ondanks de enorme machtsverschillen en belangentegenstellingen – eens worden over de stelling dat de nationale, soevereine staat vier centrale karakteristieken kende: 1) een permanente bevolking; 2) een (min of meer) scherp omlinjd grondgebied; 3) een regering; en 4) het bevoegde vermogen betrekkingen met andere staten aan te gaan (Rosenau 1989: 17).¹³ Tegen de vele speculatieve beweringen van het tegendeel in, zijn deze karakteristieken *grosso modo* nog steeds geldig.

Zet men het analytisch nut van het begrip soevereiniteit in formele of strikte zin al te snel overboord, dan bestaat het risico dat men iedere inperking van de autonomie of beleidsvrijheid van nationale staten abusievelijk aanziet voor een aantasting van de soevereiniteit. Men kan uit de aantasting – voorzover die al plaatsvindt – van de intern gevestigde heerschappij echter niet automatisch afleiden dat nationale staten daarmee ook de aspiratie of de claim op soevereiniteit hebben laten vallen. Ook zou het moeilijk te begrijpen zijn waarom machthebbers niet moe worden te benadrukken dat ze vóór alles waarde hechten aan de soevereiniteit van de nationale staat en de integriteit van zijn territorium, of die nu van buitenaf door een andere staat of van binnen uit door afscheidingsbewegingen bedreigd wordt.

Het blijvende analytisch nut van soevereiniteit De stelling is nu dat het begrip soevereiniteit van blijvend analytisch nut is. Als er één kenmerk van nationale politieke stelsels benadrukt zou moeten worden, dan is het wel dat deze permanent veranderen en zich aanpassen. Soms gebeurt dat met behoud van bepaalde meta-regels en politiek-culturele patronen en soms gaat dat juist gepaard met hun transformatie zoals bij veranderingen van politiek regime. Een nationaal politiek stelsel kan – bij onveranderde soevereiniteit¹⁴ – radicaal van karakter veranderen, bijvoorbeeld door een revolutionaire regime-wisseling of juist via de evolutionaire weg van de geleidelijke democratisering van in essentie autoritaire, totalitaire of absolutistische structuren. Men denke aan de Franse revolutie van 1789 of aan de recentere transformatie van de politieke regimes in Spanje, Portugal en Griekenland.

Het uiteenvallen van een federaal stelsel kan men natuurlijk als het einde van een soevereine, federale staat interpreteren, maar met evenveel recht kan men de keerzijde benadrukken en die is dat in dit proces van ultieme devolutie nieuwe, soevereine staten gevormd worden. Zo leidde de transformatie van het communistische regime van de Sovjet-Unie tot de vestiging van de soevereiniteit van de Baltische staten Letland, Estland en Litouwen. Het waren nota bene nog de opperste sovjets van deze staten die in 1989 reeds de soevereiniteit afkondigden. Zoals bekend, kreeg deze actie een bijzonder warm onthaal bij de bevolking en op de vijftigste verjaardag van het Molotov-Ribbentrop verdrag verbond een menselijke keten van meer dan twee miljoen mensen de drie hoofdsteden van de Baltische republieken met elkaar in een indrukwekkende demonstratie voor nationale soevereiniteit (Henderson en Robinson 1997: 55-56). Deze dramatische gebeurtenissen zouden zonder een goed begrip van soevereiniteit van staten moeilijk te duiden zijn.

Ook elf voormalige Sovjet republieken hervonden door de ineenstorting van de Sovjet-Unie hun soevereiniteit. Bovendien brachten de voormalige ‘satelliet’-staten hun bevoegdheid betrekkingen met andere staten aan te gaan in de praktijk door nieuwe bondgenootschappen te sluiten en te streven naar het lidmaatschap van internationale organisaties als de NAVO.¹⁵ Rusland, of beter gezegd de Russische

Federatie (die op zich al bestaat uit 21 republieken, een autonome regio, 10 autonome gebieden, 6 'territoria' en 49 gewone regio's) kondigde in juni 1990 de soevereiniteit af, stelde zich wat politieke autoriteit betreft op hetzelfde niveau als de toen nog functionerende centrale Sovjet-staat en claimde het recht de eigen financiën (belastingheffing en uitgaven) te regelen en zelfstandig betrekkingen met andere staten aan te gaan. Dit nieuwe Rusland heeft uiteindelijk een uitermate losse statenbond gevormd met de andere Slavische staten, de Trans-Kaukasische republieken en de Centraal-Aziatische republieken (het Gemenebest van Onafhankelijke Staten, Gos). Ook hier geldt dat men zonder een begrip van soevereiniteit en het belang ervan deze ontwikkelingen maar moeilijk zou kunnen begrijpen.

Ook decentralisatie, deconcentratie en devolutie – in laatste instantie de overdracht van bevoegdheden en competenties van het niveau van de nationale eenheidsstaat naar het regionale of lokale niveau – kunnen juist plaatsvinden met als doel de soevereiniteit van de nationale staat te bewaren. De vergroting van de regionale autonomie in Italië, de strijd om de bevoegdheden van de nationale parlementen van Wales en Schotland binnen het Verenigd Koninkrijk, de federalisering van België en het toekennen van de zogeheten 'Statuten van Autonomie' voor Baskenland, Catalonië en Galicië in Spanje zijn voorbeelden van de manier waarop de staatssoevereiniteit gered wordt middels quasi-federale structuren binnen – mogelijk voormalige – eenheidsstaten. Alweer geldt dat – hoe men ook tegen deze kwesties aankijkt – de ontwikkelingen moeilijk te duiden zouden zijn zonder een goed begrip van het belang van soevereiniteit.

De wereld is op dit moment verdeeld in ongeveer 190 staten. Slechts Antarctica en de oceanen vallen hierbuiten. Bij wijze van laatste illustratie kan nog vermeld worden dat in 1994 de republiek Palau – een archipel van ongeveer 350 eilandjes met plusminus 15.000 inwoners ten zuidwesten van Micronesië – als soevereine staat toetrad tot de Verenigde Naties. Hierdoor heeft de VN nu 185 lidstaten, waarbij men wel moet bedenken dat ook staatjes als San Marino, Liechtenstein, Monaco en Andorra tot de VN behoren, terwijl Zwitserland en het Vaticaan geen volwaardig lid zijn, maar 'slechts' de zelf gekozen status van waarnemer hebben.

Deze zaken overdenkend is het eigenlijk toch bijzonder merkwaardig dat er zo driftig gespeculeerd wordt over het einde van de soevereine, nationale staat, precies aan het einde van een periode waarin het aantal soevereine nationale staten alleen maar is toegenomen. De Baltische staten, de voormalige Sovjet-republieken en de ex-communistische staten in Centraal- en Oost-Europa zijn al genoemd. Maar men denke ook aan Eritrea en aan het uiteenvallen van Tsjecho-Slowakije. Tenslotte kent een ieder de bloedige strijd om de macht in het voormalige Joegoslavië, waaruit uiteindelijk vijf nieuwe soevereine staten ontstonden: Joegoslavië, Bosnië-Herzegovina, Kroatië, Slovenië en Macedonië.¹⁶ Het is uiterst zinvol te blijven spreken van nationale staten of nationale politieke stelsels en instituties.¹⁷

Deel II

Uitdagingen

Globalisering, Europeanisering en de nationale staat

Na deze overwegingen is het nu tijd om wat dieper in te gaan op de twee belangrijke processen die theoretisch verondersteld worden nationale politieke stelsels zodanig aan te tasten, dat vergelijken van dergelijke stelsels alle zin lijkt te verliezen. Het gaat om de effecten van de globalisering en de voortschrijdende Europese integratie.

Allereerst is het van belang beide goed te onderscheiden. Het proces van Europese integratie is, zoals collega Lieshout (1999) uitlegt, een fundamenteel politiek proces: de creatie en vestiging van een interne markt, de gezamenlijke politieke instituties en een gemeenschappelijke munt zijn het resultaat van politieke besluiten, niet van een of ander ongrijpbaar economisch en a-politiek proces. In de tweede plaats moet Europese integratie mede worden begrepen als een poging van nationale staten om – juist in het licht van economische internationalisatie – toch greep op de eigen economieën te behouden. Verregaande samenwerking was hiervoor het instrument.¹⁸ De verandering in de macht van de nationale staat is enerzijds het onbedoelde of onvoorziene effect van de internationalisering van de economie en anderzijds – in het geval van de Europese eenwording en andere vormen van internationale samenwerking – mede het bedoelde en voorziene resultaat van de delegatie van bevoegdheden.

Globalisering Wat houdt de globaliseringsthese in sterke vorm nu eigenlijk in?¹⁹ Ter illustratie krijgt u een treffende uitspraak (van Roger Cohen): “Throughout the world today, politics lags behind economics, like a horse and buggy haplessly trailing a sports car. While politicians go through the motions of national elections – offering chimerical programs and slogans – world markets, the Internet and the furious pace of trade involve people in a global game in which elected representatives figure as little more than bit players. Hence the prevailing sense, in America and

Europe, that politicians and ideologies are either uninteresting or irrelevant” (als geciteerd in Garrett 1998: 1). De stelling van de globaliseringsdenkers is dat de krachten van de mondiale economie zo sterk zijn dat de nationale staten wel moeten buigen voor de grillen van de mondiale markt. Het om verschillende redenen toegenomen vermogen van bedrijven en investeerders de productie en het kapitaal zeer snel over de gehele wereld te verplaatsen, heeft tot een diepgaande wijziging in het karakter van de naoorlogse gemengde economieën geleid. Bovendien dwingt de enorme mobiliteit van het financiële kapitaal regeringen ertoe de interventie in de economie tot een minimum te beperken, of althans die maatregelen te nemen, die tegemoet komen aan de eisen en wensen van het flitskapitaal. De afnemende economische relevantie van landsgrenzen zou de ruimte voor een eigen, nationaal beleid drastisch hebben ingeperkt. Als regeringen zich niet aan de eisen van de markt houden, zijn ze niet meer in staat die mate van sociaal-economische zekerheid te garanderen die nodig is om verkiezingen te winnen.

De retoriek van globalisering is veelal gebaseerd op een anti-interventionistisch liberalisme; zij sluit doorgaans aan bij pleidooien voor deregulering van nationale economieën, de stimulering van multinationale ondernemingen en de liberalisering van wereldmarkten, in het bijzonder die voor het financiële kapitaal. In hun studie naar de mythe en werkelijkheid van de globalisering komen Hirst en Thompson (1996) echter tot de conclusie dat van een volledig geglobaliseerde economie feitelijk geen sprake is. Zij spreken liever van internationalisering en de intensivering van internationale economische afhankelijkheden (zie ook Vandenbroucke 1998). Zij laten onder meer zien dat – in tegenstelling tot wat de globaliseringstheorie zegt – nationale economieën nog steeds de belangrijkste eenheden zijn, multinationale ondernemingen een nationale thuisbasis behouden en dat de publieke regulering van de economie nog steeds een belangrijke rol speelt (zie Milner en Keohane 1996; Hout en Sie Dhian Ho 1997a).

Er is inmiddels reeds zeer veel geschreven over het karakter en de gevolgen van de internationalisering (zie voor een goed overzicht Hout en Sie Dhian Ho 1997b en Sie Dhian Ho en Hout 1997). Een zekere consensus lijkt er te ontstaan over een aantal effecten: 1) de toegenomen mobiliteit van het kapitaal ondergraaft de effectiviteit van de macro-economische politiek; 2) economische internationalisering verhoogt de druk op die sociaal-economische instituties die traditioneel het kader boden voor een politiek van uitruil tussen enerzijds efficiënte, externe aanpassing aan de wereldmarkt en anderzijds interne compensatie, in het bijzonder via de sociale politiek (zie Evans 1997); 3) de internationalisering beïnvloedt de politieke krachtsverhoudingen op nationaal niveau. Er is daarbij sprake van een toegenomen macht van het kapitaal omdat dreigen met het verplaatsen van productie en investeringen geloofwaardiger is geworden. De tegenmacht van werknemers en vakbonden gaat hiermee niet gelijk op, onder meer omdat arbeid nu eenmaal niet dezelfde ontsnappings-

routes heeft en omdat internationalisering in het bijzonder ten koste gaat van laag- en ongeschoolde arbeid. Door deze ontwikkelingen wordt het waarschijnlijker dat het verzet tegen aanpassing en transformatie, dat inherent is aan nationaal gevormde sociaal-economische en politieke instituties, doorbroken wordt. Er kunnen dan politieke en institutionele hervormingen plaatsvinden die sterk afwijken van de traditionele paden van de gevestigde welvaartsstaten.

Teveel analyses beschouwen de restricties die de internationalisering oplegt aan de nationale staten echter ten onrechte als absoluut in plaats van relatief. Hierdoor spreekt men al te snel van de teloorgang van de machtige staat en het einde van de nationale staat, terwijl er feitelijk sprake is van een evolutie in het optreden en het aanpassingsvermogen van de staat. Het sterke globaliseringsverhaal is problematisch. Men overschat het interventievermogen van de voorloper van de zogenaamde machteloze staat, de Keynesiaanse welvaartsstaat. Ook bevat de globaliseringstheorie een onjuiste ontkenning van de uiteenlopende manieren waarop staten feitelijk reageren op overeenkomstige uitdagingen. Voorts is er sprake van een onderschatting van het feit dat de economische uitdagingen simpelweg niet voor ieder nationaal politiek stelsel identiek zijn, omdat ze wat de sociaal-economische structuur betreft uiteenlopen (zie Kitschelt e.a. te verschijnen; Rhodes en Van Apeldoorn 1997).²⁰ Tenslotte is de stelling doorspekt met een in normatieve zin neoliberal aangeïnspireerde retoriek over het nut van deregulering en privatisering als reactie op deze uitdagingen (Weiss 1998: 188-193).

Specifiek nationale instituties, zoals verankerde stelsels van sociaal-economisch overleg, kunnen als stootkussens fungeren voor de opvang van internationale schokken (Van Kersbergen e.a. 1997). De verschillende instituties filteren als het ware de externe druk op uiteenlopende wijzen en dit fenomeen verklaart mede de verschillen in beleidsuitkomsten tussen landen. De politieke en institutionele verschillen tussen landen zijn van groot belang voor de manier waarop de intensivering van de economische interdependentie het hoofd wordt geboden.

Deze gedachtengang met betrekking tot instituties als filters en stootkussens kan radicaler worden voortgezet. De redenering is plausibel dat de rol van de nationale staat, de nationale instituties en de politieke machtsstructuren, mogelijk eerder belangrijker wordt dan afneemt, dat dit niet in tegenspraak is met de ontwikkeling van een mondiale economie en dat juist vanwege de onzekerheden die de internationalisering impliceert de mate van zekerheid die op nationaal niveau geboden wordt in toenemende mate een rol zal gaan spelen in de investeringsbeslissingen van bedrijven en de overwegingen van kiezers bij verkiezingen. Er zijn hiervoor verschillende argumenten (gebaseerd op Weiss 1998: 195 e.v.; Garrett 1998; Evans 1997).

De voorspellers van het einde van de nationale politiek verzuimen een onderscheid te maken tussen het aanpassingsvermogen van de staat en de instrumenten van het beleid. Het is belangrijk om dit onderscheid wel te maken want alleen zo

kan voorkomen worden dat uit iedere verandering van het beleidsinstrumentarium ten onrechte het einde van het aanpassingsvermogen op nationaal niveau wordt afgeleid. Zoals Weiss (1998: 197, nadruk in het origineel) terecht zegt: "Economic integration does not so much enfeeble the state as weaken the efficacy of specific policy instruments." Sommige instrumenten als de Keynesiaanse vraagstimulering – voor zover die al ooit gewerkt heeft – verliezen mogelijk hun werking totaal, maar dit betekent niet dat alle beleid daarmee direct impotent is.

Dat sommige vormen van sociaal beleid, bijvoorbeeld het zeer eenzijdig gericht zijn op het verstrekken van uitkeringen, op grenzen stuiten, wil niet zeggen dat alle vormen van sociale politiek uitgesloten zijn. De recente veranderingen in de Nederlandse sociale politiek, in het bijzonder de transformatie van een passief naar een veel activerender arbeidsmarktbeleid, zijn bijvoorbeeld beter te begrijpen als teken van de voortdurende interventiecapaciteit en het aanpassingsvermogen van de staat dan als een symptoom van pure machteloosheid. De capaciteit om het beleid aan te passen, begint wel steeds sterker af te hangen van de mate waarin een regering erin slaagt maatschappelijke en economische bronnen aan te boren en politieke steun te mobiliseren voor beleidsinnovatie, inclusief het hiervoor mogelijk nodige breken van 'institutioneel verzet' (zie Huber en Stephens 1998). Deze capaciteit hangt maar gedeeltelijk af van de mate waarin een nationale economie in de wereld economie geïntegreerd is of van de institutionele pad-afhankelijkheid en steeds meer van de institutionele en politieke flexibiliteit op nationaal niveau.

Daarbij komt dat staten helemaal geen passieve slachtoffers van de economische mondialisering zijn, maar zelf actief de internationale concurrentiepositie van het bedrijfsleven beïnvloeden. Er zijn legio manieren waarop staten hun op nationale basis georganiseerde producenten trachten te helpen de internationale concurrentie aan te gaan. Dit is ook een manier van aanpassen. De staat speelt in de internationalisering daarmee feitelijk een zeer actieve rol en is noch het passieve slachtoffer, noch gedoemd tot afsterven. Overigens zou men het handelen van nationale staten ook kunnen zien als de oer-oorzaak van de globalisering: het zijn immers de regeringen van nationale staten die besluiten – om welke reden dan ook – markten te liberaliseren door actief beleid te voeren om de politiek opgelegde handelsbarrières weer teniet te doen, staatsbedrijven te verkopen en kartels op te heffen.

Voorts is er een duidelijk alternatief voor de door de globalisering machteloos geworden staat (Garrett 1998). Nationale regeringen blijken namelijk nog steeds in hoge mate in staat te zijn een sociaal-economische politiek te voeren die welvaart en risico's zo herverdeelt dat de potentiële slachtoffers van de mondiale markt beschermd worden.²¹ Een dergelijk beleid is bevorderlijk voor de economische groei, omdat er collectieve goederen tot stand komen die de markt zelf niet of nauwelijks kan voortbrengen. Het gaat dan in het bijzonder om investeringen in menselijk kapitaal en de infrastructuur (zie Delsen, te verschijnen). Omvattende (corporatistische) arbeids-

marktinstituten zijn daarbij cruciaal om te voorkomen dat werknemers gebruik maken van het gevoerde beschermings- en investeringsbeleid en te hoge looneisen stellen. Ook blijkt de economische, politieke en sociale stabiliteit van een land een steeds belangrijker rol te spelen, juist bij de afwegingen van die investeerders die in de steeds onzekerder en vluchtiger internationale economie hun beslissingen moeten nemen (Garrett 1998: 130). In een vluchtige wereld vormen zekerheid en voorspelbaarheid een groot goed. De staat speelt hierbij een cruciale rol.

Staten trachten een zekere mate van controle over hun nationale economieën te behouden door het maken van nieuwe of het versterken van bestaande maatschappelijke coalities en internationale allianties en verdragen, waarbij mogelijk bepaalde bevoegdheden worden gedelegeerd. Dat gaat ofwel 'naar onderen', door innovatie in de sociaal-economische instituten en het sluiten van coalities met de belangrijkste sociaal-economische belangengroepen, ofwel 'naar boven', door via internationale samenwerking een hoge mate van beleidscoördinatie tot stand te brengen (Weiss 1998). Het is op dit punt dat de meeste misverstanden over het einde van de soevereiniteit en de nationale staat ontstaan. Natuurlijk vormt de delegatie van bevoegdheden naar onderen en naar boven een wezenlijk onderdeel van de 'verplaatsing van de politiek'. Het duidt echter – anders dan menigeen meent – geenszins vanzelfsprekend op een afname van de macht van de nationale staat, maar hoogstens op een verandering van de wijze waarop deze wordt uitgeoefend.²²

Dit laatste punt verdient nadere uitwerking. Mogelijk neemt de rol van nationale staten dus juist toe in een periode waarin ruimschoots, maar niet altijd even weloverwogen, gespeculeerd wordt over het einde van de nationale politiek. Wat verandert, is het karakter van de nationale politiek. Weiss (1998), in navolging van Lind (1992), voorziet de komst van de zogenoemde 'katalysator-staat', dat wil zeggen een staat die – in plaats van zelf alles via interventie te willen regelen – probeert de vorming van internationale verdragen met andere staten en nationale coalities met belangengroepen, ondernemingen en transnationale actoren te bevorderen.²³ Het doel is een hoge mate van beleidscoördinatie tot stand te brengen ter compensatie van het verlies aan effectiviteit van het nationale beleidsinstrumentarium. Hiervoor kan het nodig zijn zekere bevoegdheden te delegeren aan supranationale organisaties zonder dat dit leidt tot het verlies van de nationale soevereiniteit. Anderzijds wordt gezocht naar het versterken van bestaande of het aangaan van nieuwe nationale en sub-nationale politieke coalities, waarbij evenzeer het doel van betere beleidscoördinatie gediend kan zijn bij de overdracht van bevoegdheden.

Een van deze gedachtegang afgeleide hypothese voor het onderzoek is dat hoe beter staten er op internationaal, nationaal en sub-nationaal niveau in slagen dergelijke verdragen en coalities te sluiten, hoe groter de kans op succesvolle aanpassing is. Internationale samenwerking, regulering (GATT/ WTO, IMF, EU, OESO), consultatie en coördinatie (G7/G8) verhogen de doorzichtigheid en berekenbaarheid van de

interdependentie op mondiale schaal en temperen tot op zekere hoogte daardoor de krachten van de wereldmarkt. Deze reguleringen kunnen echter niet de plaats innemen van de interne functies van bijvoorbeeld de sociale politiek die gericht is op de beheersing van de maatschappelijke uitkomsten van de dynamische, internationale economie. Internationale economische samenwerking en regulering vergroten in deze zin het bereik van het beleid op nationaal niveau (Rieger en Leibfried 1998: 381). De vergelijkende politicologie heeft ook hier nog een rol, omdat het te verwachten is dat de verschillen in beleid en beleidsuitkomsten tussen landen, ook in tijden van internationalisering, aanzienlijk zullen blijven, en wel omdat het fundamenteel politieke proces van de vorming van nationale en internationale coalities hierbij mede bepalend is.²⁴

Europese integratie Hiermee zijn we aanbeland bij de uitdaging die de Europese integratie stelt aan de vergelijkende studie van politieke stelsels. Europese integratie is immers het voorbeeld van de manier waarop soevereine staten tot vergaande samenwerking en beleidscoördinatie zijn gekomen. Europese integratie of Europeanisering is het proces waarbij 1) nieuwe politieke instituties in het leven worden geroepen die de betrekkingen tussen Europese actoren formaliseren en routiniseren en 2) beleidsnetwerken tot stand worden gebracht die zich specialiseren in het maken van (min of meer) gezaghebbende Europese regels (Caporaso e.a. te verschijnen).²⁵

Het kan geen kwaad het belang te benadrukken van een helder onderscheid tussen de bewuste delegatie van bevoegdheden of competenties van nationale staten en het verlies van soevereiniteit. De historicus Alan Milward (1992) laat in zijn studie naar de oorsprong en vroege ontwikkeling van de Europese Gemeenschap zien hoe cruciaal de motivatie van het behoud van soevereiniteit in feite was. Regeringen van nationale staten waren slechts bereid bevoegdheden af te staan aan de supranationale organisatie voor zover ze meenden dat de oplossing van hun eigen problemen de capaciteit van de nationale staat te boven ging, terwijl deze oplossing niettemin van vitaal belang was voor het voortbestaan van de nationale staat zelf. Sterker nog, alleen door op Europees niveau samen te werken, kon de nationale staat na de Tweede Wereldoorlog opnieuw als fundamentele eenheid van politieke organisatie gevestigd worden. Europese integratie was een aspect van het herstel van de nationale staat, omdat zij de oplossing bood voor de toegenomen capaciteitsproblemen van de nationale staat.²⁶

De nationale staten vormen nog steeds het fundament waarop de Europese constructie rust. Niettemin zorgt Europese integratie ervoor dat er een nieuw politiek niveau ontstaat dat met de reeds bestaande politieke structuren in verbinding staat. Europese integratie is niet alléén de overdracht van bevoegdheden naar 'Brussel' of het ontwerpen van instituties op Europees niveau, maar betreft ook het ontstaan

van een nieuwe politieke structuur die meerdere niveaus van politieke besluitvorming, sturing en beheersing ('governance') kent: nationaal, sub-nationaal en supranationaal (zie Marks e.a. 1996; Marks 1997). De Europese Unie (EU) kan beschouwd worden als een politiek systeem in Eastoniaanse zin. Het is een politiek systeem omdat het de volgende kenmerken heeft: 1) formele regels voor de collectieve besluitvorming ('polity'); 2) de productie van beleid ('policy'); en 3) de mobilisatie van burgers, belangengroepen en politieke partijen ('politics') (Hix 1998).²⁷ Zij is geen staat, juist omdat de toedeling van waarden voor de Europese samenleving als geheel slechts bindend is voor zover de lidstaten dat toestaan.

De vorming van de EU kan begrepen worden als de manier waarop de lidstaten het verlies aan politieke controle, in het bijzonder over de eigen, nationale economie, hebben trachten te pareren door in toenemende mate een deel van hun macht te delegeren aan de EU. Inmiddels hebben de onderlinge betrekkingen tussen de staten alsmede de wisselwerking tussen het sub-nationale niveau, de nationale staat en de supranationale organisatie een dergelijke omvang bereikt en zijn deze zo complex geworden dat er een nieuw, uniek stelsel van politieke besluitvorming, sturing en beheersing is ontstaan. In vergelijking met andere internationale organisaties is het bijzondere van de Unie gelegen in haar complexe institutionele structuur, haar wijde bereik van beleidsverantwoordelijkheden en haar combinatie van intergouvernementele en supranationale kenmerken. Er is geen historisch precedent voor een dergelijk stelsel waarin staten gezamenlijk handelen om gemeenschappelijk beleid te formuleren en uit te voeren en tot op zekere hoogte bindende besluiten te nemen (Nugent 1994ed: 433). In vergelijking met bestaande federale staten is het bijzondere van de Unie nog steeds gelegen in de prominente plaats die de regeringen van de lidstaten innemen, in het bijzonder bij de besluiten die haar institutionele vormgeving wijzigen (maar zie Pierson en Leibfried 1995). De EU blijft in laatste (of eerste) instantie gebaseerd op de politieke akkoorden die gesloten zijn tussen soevereine nationale staten.²⁸ Naarmate de EU echter verder evolueert, wordt het voor een nationale staat constitutioneel, juridisch, politiek en economisch natuurlijk wel steeds kostbaarder zich terug te trekken uit de aangegane verbanden en verplichtingen en in die zin wordt de handelingsruimte van de lidstaten beperkt.²⁹ Formeel heeft echter geen enkele lidstaat zijn soevereiniteit afgestaan. Niettemin inspireert dit soort overwegingen ontegenzeggelijk tot het opwerpen van een reeks van nieuwe onderzoeksproblemen. Zo zijn de twee volgende samenhangende vragen te onderscheiden:

Wat is het feitelijke effect van de Europeanisering op de institutionele vormgeving en de autonome beleidsruimte van nationale politieke stelsels?

In hoeverre impliceert het gelaagde Europese politieke stelsel een feitelijke devolutie van de macht van de nationale staat?

Let wel, de stelling dat de Europese eenwording belangrijke gevolgen heeft voor de gang van zaken in de lidstaten is weinig controversieel. Het wetgevingsproces en de implementatie van wetten lijken meer op die van federale systemen dan op die van het traditionele internationale recht. Juristen benadrukken dat het Gemeenschapsrecht prioriteit heeft boven de regels van het nationale recht. Dit punt blijft echter zeer omstreden. Dat bleek bij de ratificatie van het Verdrag van Maastricht, toen het Duitse *Bundesverfassungsgericht* het primaat van het Gemeenschapsrecht ontkende. Daarbij ontbeert de EU, in dit geval het Europese Hof van Justitie, natuurlijk een instantie om de implementatie van wetten af te dwingen tegen de wil van een lidstaat in. Ook al zijn er tal van sanctie-voorzieningen getroffen, de effectiviteit van besluitvorming in de EU blijft in laatste instantie afhankelijk van de toezegging en de bereidheid van de lidstaten de genomen besluiten te implementeren (Nugent 1994ed; Wallace en Wallace 1996ed; zie ook Besselink e.a. 1997).

Hier gaat het echter om de vraag in hoeverre de evolutie van het gelaagde stelsel van de EU de betrokken nationale politieke stelsels zelf structureel transformeert. Dat is merkwaardigerwijs een tot voor kort in het vergelijkend onderzoek wat veronachtzaamd probleem, dat dan ook een veel centralere plek zal innemen op de zich ontwikkelende onderzoeksagenda van de vergelijkende politicologie. Het betreft niet zozeer de grote puzzel van wat nu het karakter van de EU precies is of in welke richting zij zich zal ontwikkelen (zie Schmitter 1996), maar veeleer de vraag naar de politiek-institutionele veranderingen op nationaal en sub-nationaal niveau als gevolg van en bezien in samenhang met de institutionele wijzigingen op Europees niveau.

Welke druk wordt er op de nationale politieke stelsels uitgeoefend? Hoe en onder welke condities leidt die druk ertoe dat er aanpassingen op nationaal niveau plaatsvinden? Wat is het effect van Europeanisering op de politiek-institutionele configuratie van de nationale staat? Theoretisch valt hier ten behoeve van het empirisch onderzoek het volgende over te zeggen. Het vertrekpunt is de simpele vooronderstelling dat de druk tot aanpassing sterk afhangt van de mate waarin de politieke instituties op Europees niveau in conflict komen met die op nationaal en sub-nationaal niveau. Met andere woorden, het probleem kan geformuleerd worden in termen van politiek-institutionele incompatibiliteit. Aangezien de nationale politieke stelsels zelf qua institutionele configuratie niet identiek zijn en de politieke strijd op uiteenlopende manieren in verschillende contexten gevoerd wordt, kunnen er steeds per land en per beleidssector verschillende vormen van incompatibiliteit ontstaan. Er kunnen verschillende vormen van compatibiliteit/incompatibiliteit onderscheiden worden.

Voer sommige lidstaten en op sommige terreinen zullen de Europese instituties en regulering in hoge mate overeenkomen met de bestaande instituties van een lidstaat. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de aanpassing dan ofwel niet

nodig is ofwel relatief gemakkelijk, dat wil zeggen zonder al te grote politieke strijd, plaatsvindt binnen het bestaande institutionele kader. Het effect van de Europeïsering lijkt dan in feite nihil. In tegenstelling tot wat Caporaso e.a. stellen, zijn zulke gevallen wel interessant. Mogelijk namelijk weerspiegelt de Europese institutie in hoge mate de preferentie van een betrokken lidstaat, waardoor het fenomeen van politiek-institutionele compatibiliteit misschien verklaard kan worden vanuit de geslaagde poging van een lidstaat, eventueel in samenwerking met andere nationale en sub-nationale actoren, Europees beleid op basis van het eigen belang te beïnvloeden.

Een andere mogelijkheid is dat de Europese instituties en regulering in hoge mate verschillen van de bestaande instituties van een lidstaat. Het ligt dan voor de hand te verwachten dat de aanpassing een radicale institutionele verandering impliceert. Het feit dat de druk hoog is, zegt overigens dan nog weinig tot niets over de te verwachten effecten. De kans op een diepgaande wijziging van het nationale politieke stelsel zal – net als in het geval van de katalysator-staat en de internationale economische afhankelijkheden – sterk afhangen van de mate waarin binnenlands de nieuwe maatschappelijke en politieke coalities het politiek-institutioneel verzet inherent aan de reeds bestaande configuratie kunnen breken. Aanpassing hoeft echter niet plaats te vinden en veroorzaakt dan permanente conflicten tussen enerzijds de instituties op Europees niveau, met name de Commissie, het Europese Hof van Justitie en straks de Europese Centrale Bank, en anderzijds die van de betrokken lidstaat. Ook is het goed denkbaar dat om politiek-electorale redenen aanpassing van nationale instituties, bijvoorbeeld verzorgingsstaatarrangementen, nauwelijks van de grond te krijgen zal zijn.

Een derde mogelijkheid is dat de Europese instituties en regulering wel van de bestaande instituties van de nationale staat verschillen, maar niet dramatisch. De uitkomst van de druk tot aanpassing is ook hier op voorhand bijzonder moeilijk te voorspellen. Zij hangt af van de precieze institutionele configuratie, de opstelling van de actoren, de machtsbronnen die zij kunnen mobiliseren en de verdeling ervan, alsmede van een veelheid aan andere contingente condities die van invloed kunnen zijn op de wisselwerking tussen de verschillende niveaus van machtsuitoefening en autoriteit. Men kan echter in algemene zin verwachten dat in consensus-democratieën, die gekenmerkt worden door op samenwerking en uitruil gerichte regels en een traditie kennen van flexibele aanpassing, de institutionele veranderingen betrekkelijk soepel en vlot kunnen verlopen. Nederland kan een voorbeeld zijn. Ook in meerderheidsstelsels is een snelle aanpassing mogelijk. Deze zal echter in veel sterkere mate gepaard gaan met politieke conflicten, waarbij een wisseling van de macht na verkiezingen de besluitvorming steeds weer op losse schroeven kan zetten, waardoor er een proces van hollen-en-stilstaan kan ontstaan. Groot-Brittannië is hier het voorbeeld. Stelsels, tenslotte, die veel ingebouwde, bijvoorbeeld in de Grondwet verankerde, veto-mechanismen kennen tegen bepaalde institutionele

(constitutionele) veranderingen, zullen een zekere mate van institutionele inertia niet kunnen ontlopen. Duitsland kan hier genoemd worden.

Beide bovengemelde vragen, namelijk wat het feitelijke effect is van de Europeanisering op de institutionele vormgeving en de autonome beleidsruimte van nationale politieke stelsels en in hoeverre het gelaagde Europese politieke stelsel een feitelijke devolutie van de macht van de nationale staat impliceert, zijn vragen die niet middels theoretische speculatie alléén kunnen worden beantwoord. De theoretische overwegingen laten in ieder geval zien dat het zeer goed mogelijk is dat in bepaalde gevallen en onder nader te specificeren condities het effect van Europeanisering nagenoeg nul is. Tegelijkertijd zijn radicale institutionele hervormingen op het niveau van een lidstaat evenmin bij voorbaat uitgesloten.

Deel III

Vergelijkende politicologie, Europese Unie en staatsvorming

Vergelijkende politicologie

Bij het vergelijkend onderzoek vallen in wezen twee doelstellingen te onderscheiden. In de eerste plaats kan men vergelijken met als doel inzicht te verkrijgen in de determinanten van de politiek. Hierbij gaat het om de vragen waarom en hoe nationale politieke stelsels van elkaar verschillen. Variatie in nationale politieke stelsels of onderdelen ervan – de specifiek nationale politieke instituties – vormt het te verklaren probleem. In de tweede plaats kan men vergelijken met als doel te achterhalen wat de effecten van politieke stelsels zijn. Het gaat daarbij om een geheel ander type vragen, namelijk waarom en hoe landen wat bepaalde verrichtingen betreft van elkaar verschillen. Men kan dan denken aan sociaal-economische zaken als groei, werkloosheid, inflatie, sociale zekerheid, of aan de politieke stabiliteit en het democratisch gehalte van een land. Het aantal mogelijke onderwerpen van studie is schier eindeloos. Het idee is dat de verschillen (overeenkomsten) tussen nationale politieke stelsels de verschillen (overeenkomsten) in het beleid en de beleidsuitkomsten kunnen verklaren. Bij beide doelstellingen staat – naast het verkrijgen van informatie over de verschillende landen – veelal theorievorming en het testen van hypothesen centraal (Mair 1995: 310). In dat opzicht is vergelijkende politicologie simpelweg een onderdeel van de empirische politieke theorie (zie Monroe 1997).

De fundamentele aanname van landenvergelijkend onderzoek is dat men afzonderlijke landen op zinvolle wijze als eenheid van analyse kan nemen. Natuurlijk, de variabelen waarnaar de theoretische belangstelling uitgaat en daarmee de eenheden van observatie, liggen doorgaans niet op het macro-niveau van het stelsel als geheel, maar eerder op het institutionele meso-niveau (zie Przeworski en Teune 1970; Keman 1993). Men moet hierbij denken aan variabelen als het kiesstelsel, de krachtsverhoudingen tussen politieke partijen, de regeringssamenstelling, de omvang en

het bereik van de samenwerking tussen regering, ondernemers en werknemers, de staatsstructuur, et cetera. De eenheid van analyse blijft het soevereine, nationale politieke stelsel, maar natuurlijk wel met dit verschil dat in West-Europa de EU erbij is gekomen als nieuwe of extra dimensie of politiek-bestuurlijke laag.

Staatsvorming en Europeanisering

Een complicerende, maar interessante factor is dat de EU als gelaagd stelsel de nationale staat zelf als onderdeel heeft, nationale en sub-nationale actoren het beleid van de Unie direct trachten te beïnvloeden en de Unie op haar beurt weer invloed uitoefent op de nationale politieke stelsels. Dit hoeft echter geen onoverkomelijk probleem te zijn, zolang men zich in het onderzoek maar steeds terdege bewust is van deze gelaagdheid en het probleem van het niveau van analyse (zie Hix 1998: 44) en men onthoudt dat de Unie wel een politiek stelsel, maar geen staat is.

Eén van de fundamentele, maar vaak onderschatte verschillen tussen de nationale staat en nationale staatsvorming enerzijds en Europese integratie anderzijds, betreft de verhouding tussen de regerende elite en de politiek-culturele opstelling van de bevolking. Terwijl de vorming van nationale staten nauw verband hield met de opkomst van het nationalisme en de politieke constructie van nationale politieke identiteiten ter ondersteuning en legitimering van de centralisatie van politieke autoriteit, gaat de vorming van de EU niet of nauwelijks gepaard met de constructie van een Europese politieke identiteit. De politieke legitimiteit ofwel de publieke acceptatie van het gezag van de Europese instellingen en het Europese beleid lijkt daarmee problematisch.

De modellen waarover we beschikken voor de analyse van natie- en staatsvorming in Europa (zie Rokkan 1975; Tilly 1975; 1993ed; Stuurman 1995; Klausen en Tilly 1997) maken duidelijk dat er geen parallel te maken is tussen nationale staatsvorming en Europeanisering. Vergelijken we (op basis van Rokkan 1975) bijvoorbeeld de fasering van de nationale staatsvorming met de centrale kenmerken van de Europese integratie, dan valt op dat er in het laatste geval geen sprake is van centralisatie van politiek gezag ten koste van de periferie. De politieke elites van de nationale staten creëren een nieuw centrum naast of bovenop reeds bestaande centra. Evenmin is er sprake van de vorming van een Europese politieke identiteit die ook maar enigszins vergelijkbaar is met de standaardisatie en natievorming zoals die tijdens het proces van Europese staatsvorming plaatsvond. Zo blijkt het onmogelijk een Europees volkslied te introduceren, hetgeen begrijpelijk is als men even nadenkt over de vraag in welke taal dat lied dan wel gezongen zou moeten worden. De mechanismen en instituties die van belang zijn voor de vorming van een gezamenlijke of gedeelde politieke Europese identiteit, bijvoorbeeld de school en de massamedia,

functioneren nog steeds voornamelijk op nationaal niveau. Actieve politieke participatie is één van de grote problemen van de huidige fase van integratie. Er is nauwelijks sprake van de uitbreiding van politieke rechten en de versterking van de democratische controle. Ook de politiek van sociaal-economische herverdeling, die zo cruciaal was in de laatste fase van de Europese staatsvorming, speelt gezien de relatief beperkte budgetten waarover we spreken, een marginale rol op Europees niveau. De EU "is not at all an embryo of established nation-states. Its basic structure, or template, is quite different. It does not have a core government, a strong centralized bureaucracy, nor authority structures radiating out from a center to all reaches of its jurisdiction. It has no power to tax and spend. It is not an issue of 'immature' state or 'not enough time to develop' (...)" (Caporaso 1997: 580-581).³⁰ Het politieke stelsel van de EU volgt simpelweg niet het ontwikkelingspad dat we kennen van de bestaande nationale staten.

Er is toch één, niet onbelangrijke parallel te trekken tussen staatsvorming en Europese integratie: geen van beide kwam tot stand op basis van een of ander algemeen plan of blauwdruk. Nationale staatsvorming vond in veel gevallen niet plaats omdat de regerende elites dit als intrinsiek goed nastreefden, maar eerder omdat het in sommige gevallen goed uitkwam staatsregulering te accepteren ter verdediging of bevordering van bepaalde belangen. Iets vergelijkbaars speelt bij Europese integratie, ook al spelen daar allerlei plannen een grotere rol. "One of the puzzles of the EC", meent Marks (1997: 29-30), "is to explain its emergence and consolidation in the absence of widespread support for shifting authority to the European level".

Dit is evenzeer een vraag naar de effecten van Europeanisering. Onder welke voorwaarden en in hoeverre accepteert de bevolking van een nationale staat de toenemende inspanningen van haar politieke gezagsdragers nieuwe politieke instituties op te zetten die de grenzen van de nationale staat overschrijden, invloed uitoefenen op haar belangen en die maar gedeeltelijk direct door haar gecontroleerd kunnen worden? Of anders geformuleerd: hoe verzekert een internationaal opererende politieke elite zich van de politieke steun, trouw, loyaliteit en burgerplicht van de bevolking van wier instemming op nationaal niveau haar politieke macht afhangt? Om de politieke steun van de bevolking voor het Europese project te begrijpen, richt men zich veelal op het probleem van het democratisch tekort en de onvolkomen politieke legitimiteit van de Europese instellingen (zie bijvoorbeeld Weale en Nentwich 1998). Daar heeft het echter maar gedeeltelijk iets mee te maken. Een nationaal publiek accepteert de inspanningen van de nationale politieke elite om internationale politieke instituties op te richten uitsluitend op voorwaarde dat dit de binnenlandse economische en sociale zekerheid ten goede komt. Binnen de nationale context ontstaat er een dubbele politieke loyaliteit die bestaat uit een primaire toewijding aan de nationale staat en zijn regerende elite en een secundaire of afgeleide steun voor de EU. De verhouding tussen het publiek en de politieke

elite kan gezien worden als een ruilverhouding. Een regering biedt de bevolking zekerheid in ruime zin. Deze zekerheid kan territoriaal, fysiek, economisch en sociaal zijn. De bevolking biedt de regering steun. Deze kan politiek, economisch, sociaal en civiel zijn, dat wil zeggen variëren van allerlei vormen van maatschappelijke en politieke participatie tot en met de bereidheid belastingen te betalen en de wet te gehoorzamen.³¹

In een dergelijke loyaliteit voortbrengende ruilverhouding tussen politieke elite en bevolking kunnen problemen van legitimiteit en democratische controle een rol spelen, maar dat hoeft niet. Andersom kan het zo zijn, dat de legitimiteit van een regering of institutie geen probleem is, maar de loyale steun van de bevolking wel. Politieke loyaliteit beschrijft namelijk een variabele relatie tussen regeerders en geregeerden. Loyaliteit veronderstelt de tot op zekere hoogte actieve instemming van de bevolking met de regering. Om een dergelijke verhouding van politieke loyaliteit tot stand te brengen en in stand te houden, moet zowel regering als bevolking er voordeel bij hebben. De regerende elite krijgt brede steun, de bevolking zekerheid.

De steun van een bevolking van een land voor Europese integratie hangt nauwelijks af van hoe men in dat land tegen de EU aankijkt. Burgers – als ze al wat van de EU weten – interesseren zich niet of nauwelijks voor de legitimiteit van de Europese instellingen of het beruchte democratische tekort. Voor zover burgers Europese integratie steunen, hangt die steun af van de prestaties van de nationale regering. Het nationale publiek neemt een zeker verlies aan directe controle op de koop toe als het evident is dat het voor de garantie van economische en sociale zekerheid op nationaal niveau nodig is te streven naar verregaande internationale samenwerking. De EU kon op brede, zij het diffuse steun rekenen, juist omdat integratie een succesvol antwoord was op het verlies aan controle en zekerheid over de nationale economie. Zo'n verplaatsing van politieke macht is voor velen dus acceptabel, zelfs als dat een verlies aan democratische controle op die macht inhoudt.

Er was een tijd, dat de Europese technocratische en politieke elite zich nauwelijks zorgen hoefde te maken over wat de bevolking van een nationale staat vond van hun integratie-project. Ofwel het nationale publiek had geen opinie, ofwel het gaf het project een positieve, zij het vage steun. Zolang de nationale overheid ervoor zorgde dat mede via internationale samenwerking thuis de economische en sociale zekerheid gegarandeerd was, kon Europese integratie beschouwd worden als iets positiefs of in ieder geval als iets waarover men zich geen zorgen hoefde te maken.

Sinds ongeveer 1991 is de publieke steun voor de Europese integratie echter afgenomen (Anderson en Kaltenthaler 1996). Dit blijkt uit Europese en nationale opinie-peilingen, de moeizame ratificatie van het Verdrag van Maastricht en uit het betrekkelijke succes van anti-Europa partijen in lidstaten als Oostenrijk. Terwijl politieke wetenschappers, politici en journalisten de oorzaak van de tanende popu-

lariteit van de Europese integratie zoeken in het democratisch tekort of de geheimzinnigheid van de besluitvorming in de Europese ministerraad, laat het opinieonderzoek zien dat dit veeleer komt door het pessimisme van het Europese publiek over de economische en sociale zekerheid. Eenvoudig gezegd, een verslechtering van de nationale economische en sociale omstandigheden doet de steun voor de Europese integratie afnemen (Eichenberg en Dalton 1993).³²

We stuiten hier op een interessant politiek dilemma. In het licht van de internationalisering groeit de noodzaak van internationale samenwerking en beleidscoördinatie. Mede hieruit wordt de intensivering van de Europese integratie sinds de tweede helft van de jaren tachtig verklaard. De economische, maar vooral ook sociale opbrengsten hiervan worden doorgaans op de wat langere termijn verwacht. Op korte termijn dienen echter op het niveau van de nationale staat aanpassingen plaats te vinden die electoraal soms uitermate riskant zijn. Het Europese project op lange termijn is daarmee mede afhankelijk van de manier waarop de regerende coalitie op nationaal niveau steun voor de korte termijn kan mobiliseren (zie Verbeek 1995).

De monetaire unie die op de middellange termijn grote economische voordelen moet opleveren, leidde op de korte termijn in een aantal landen al tot een krachtig bezuinigingsbeleid. Op het moment dat een regering besloten heeft mee te doen aan de gezamenlijke munt, is zij gedwongen te proberen te voldoen aan de convergentie-criteria voor toelating. In die landen, waar de aanpassing moeizaam verliep, bekoelde de steun voor het Europese project op lange termijn bij sommige groepen sterk. Immers, het aanpassingsbeleid ten behoeve van de toetreding tot de Europese munt-unie op langere termijn bedreigde de nationale economische en sociale zekerheid op kortere termijn. In verschillende landen, bijvoorbeeld Frankrijk, leidde dit tot grootscheepse stakingen met een duidelijke anti-Europese toonzetting. De Franse vrachtwagenchauffeurs die in 1996 de grenzen blokkeerden, bewezen dat die grenzen nog steeds betekenis hebben. De enorme Europese verkeerschaos die erop volgde, mede omdat de Deense vrachtwagenchauffeurs eveneens staakten, illustreerde overigens op dramatische wijze hoe onderling afhankelijk de Europese landen feitelijk zijn.

Conclusie

Processen als internationalisering en Europeanisering raken op uiteenlopende manieren en met verschillende intensiteiten de beleidsvrijheid en beleidscapaciteit van nationale staten. Dergelijke gebeurtenissen moeten echter niet verward worden met, laat staan gelijk gesteld worden aan, de teloorgang van de nationale staat. Natuurlijk kan men waarnemen dat de betekenis van nationale grenzen voor economische transacties is afgenomen, maar uit dit feit kan men niet ogenblikkelijk concluderen dat dus de nationale staten machteloos zijn komen te staan ten opzichte van het onstuimige flitskapitaal. Natuurlijk dragen regeringen van nationale politieke stelsels bevoegdheden over aan de EU en verandert hun machtspositie, maar dit feit impliceert niet het acute en definitieve einde van de nationale soevereiniteit.

Het aanpassingsvermogen van nationale staten is sterk variabel en mede daarom kunnen de gevolgen van processen als internationalisering en Europeanisering per land sterk uiteenlopen. Wat de gevolgen van de uitdagingen aan de nationale staten zullen zijn, hangt in hoge mate af van deze, zich aanpassende beleids capaciteit en dat betreft fundamenteel een vraag naar politieke processen van machtsmobilisatie en coalitievorming. Met Linda Weiss meen ik dat de machteloze staat een mythe is.

Er ligt een glorieuze toekomst voor de vergelijkende politicologie in het verschiet, mits zij erkent dat de verschillen in beleid en beleidsuitkomsten tussen landen, ook in tijden van internationalisering, aanzienlijk zullen blijven en mits zij de vraag naar de politiek-institutionele veranderingen op nationaal en sub-nationaal niveau als gevolg van Europeanisering midden op de onderzoeksagenda zet.

Dankwoord

Aan het einde van deze rede, wil ik graag van de gelegenheid gebruik maken om enkele woorden van dank te spreken.

Mijnheer de Rector Magnificus, Leden van het College van Bestuur

Waarom u opgelucht kan ademen en ik deze leerstoel zonder schroom durf te aanvaarden, is dat de vergelijking van nationale politieke stelsels – ondanks de verschuivende grenzen van de politiek – nog steeds zinvol is. U heeft, zo zal ik in de komende tijd proberen te bewijzen, beslist geen fout gemaakt bij deze benoeming. Ik dank u zeer voor het in mij gestelde vertrouwen.

Zeergeleerde Becker

Beste Uwe! Het komt allemaal door jou! Had jij mij zestien jaar geleden niet als kandidaat-assistent gerecrueteerd, dan was ik weliswaar sneller afgestudeerd, maar daar niet veel mee opgeschoten. Dank voor al die jaren van intellectuele stimulering en voor alles wat je mij geleerd hebt. Zeg aan Janneke en de kinderen dat het me spijt dat ik zo vaak zo lang met je aan de telefoon hang, maar zeg ook dat ik niet kan beloven dat ik het nooit meer zal doen.

Hooggeleerde Esping-Andersen

Beste Gösta! Helaas ben je hier niet en al was je hier wel dan had je me nu niet kunnen verstaan. Belangrijker is dat als jij niet mijn promotor was geweest ik hier niet gestaan had. Dank.

Hooggeleerde Keman

Beste Hans! Jij hebt mij uit Italië teruggehaald en naar de Vrije Universiteit gelokt. Die overgang betrof, laten we zeggen, een bijzondere culturele ervaring. Ik ben je zeer dankbaar dat je al die tijd zoveel vertrouwen in mij had, dat je me nagenoeg volledig mijn gang hebt laten gaan, ook al had dat als uiteindelijk resultaat dat ik naar Nijmegen vertrok. Kun je me dit laatste vergeven, net als ik jou – zij het met moeite – vergeef dat je mij op brute wijze hebt uitgebouwd tijdens dat potje krukken-cricket, laatst op je verjaardag?

Hooggeleerde Lieshout

Beste Bob! We maken wel eens een zuur grapje over arbeidssatisfactie als er een of andere onverwachte wending is in de bestuurlijke gang van zaken, als een verhuizing niet geheel volgens plan verloopt, als de computer of printer weigert te doen wat we willen, of als de goelasj-soep in de mensa naar van alles en nog wat smaakt, behalve naar goelasj. Tussen ons gezegd en gezwegen is het met mijn arbeidssatisfactie eigenlijk bijzonder goed gesteld en dat heeft zeker te maken met de bijzonder prettige manier waarop wij samenwerken. Dank. Ik hoop nog vele jaren van je rode pen te kunnen profiteren.

Hooggeleerde Mastop

Beste Hans! Vanaf deze plek wil ik je een hart onder de riem steken en mijn bewondering uitpreken voor de manier waarop je als Dekaan onder moeilijke omstandigheden je ideaal van een brede beleidsfaculteit probeert vorm te geven. Dank voor je inspanningen.

Dames en heren collega's van de School voor Bestuurswetenschappen, leden van de Faculteit der Beleidswetenschappen

Ik dank u voor het feit dat ik me vanaf het allereerste moment in uw midden welkom heb gevoeld. Het is prettig te werken in een omgeving waar humor zo'n belangrijk rol speelt ter relativering van de intellectuele inspanningen op het gebied van onderzoek en onderwijs. Het overkomt mij niet zelden dat ik even niet weet hoe ik verder moet met een stuk dat ik aan het schrijven ben of even bij moet komen van een college. Dan loop ik bij een van jullie binnen, klets wat en even later ben ik al weer helemaal opgekalefaterd. Maar, zoals Johan Crujff zegt, "elk foordeel heb se nadeel", want jullie worden natuurlijk zo alleen maar van je werk gehouden.

Zeergeleerde Verbeek, zeergeleerde Bussemaker, zeergeleerde Hemerijck

Beste Bertjan, beste Jet, beste Anton! Aan de samenwerking met jullie dank ik zoveel, dat ik niet eens durf in te schatten hoeveel. Jullie mogen te allen tijde aflossing van deze schuld eisen.

Dames en heren studenten

Politologie is een prachtvak en het getuigt van schranderheid dat jullie ervoor gekozen hebben dit vak aan deze universiteit te studeren. Ik hoop overigens wel dat jullie aandachtig geluisterd hebben, want vraag 1 van het komende tentamen gaat over mijn rede.

Zeer wijze ouders,

Lieve Pa en Ma! Als geen ander beseffen jullie wat er bedoeld wordt met de afnemende betekenis van nationale grenzen. Als je een oorlog hebt meegemaakt en je reist meer dan vijftig jaar later door Europa, ja zelfs door Oost-Europa, zonder noemenswaardig oponthoud aan de grens, ja dan weet je dat de wereld echt veranderd is.

Ik kan me voorstellen dat jullie tijdens mijn schoolcarrière meer dan eens gedacht moeten hebben wat er in 's hemelsnaam van mij moest worden. Wel, dit is er dus van mij geworden. Ik hoop dat jullie trots op mij zijn. Ik kan jullie in ieder geval verzekeren dat ik nog veel trotser op jullie ben.

Weledelgeleerde Stokkink

Lieve Inger! Je weet al wat ik ga zeggen, dus zeg ik maar niets meer, te meer daar de dank die ik jou verschuldigd ben toch al niet meer in woorden te vatten is. Ik zeg je één ding toe: onze kerstvakantie begint nu!

Noten

1. Voor hun kritisch commentaar ben ik dank verschuldigd aan dr. W. Hout, prof. dr. R.H. Lieshout, dr. B. Reinalda, drs. I.P. Stokkink en dr. B. Verbeek.

2. Ik beperk me hier tot deze twee processen, ook al zijn er mogelijk meerdere verschijnselen die met de afnemende macht van de staat in verband kunnen worden gebracht. In dit verband neemt het werk van Inglehart (1997) een eigen plaats in. Zijn stelling is dat de verschuiving van moderne naar postmoderne waarden de sleutelinstellingen van de industriële samenleving erodeert. Postmoderne waarden impliceren een afnemend respect voor politieke autoriteit en een groeiende nadruk op participatie en zelfexpressie. Dit maakt de positie van regerende elites lastiger. Veranderende vormen van politiek bedrijven "have had a traumatic impact on the old-line political machines of industrial society, which are in disarray almost everywhere. Throughout the history of industrial society, the scope of state activities has been growing rapidly; it seemed to be a law of nature that government control of economy and society would continue to expand. That trend has now reached a set of natural limits - both for functional reasons and because of eroding public trust in government and a growing resistance to government intrusion. The people of each society tend to assume that this erosion of confidence is due to factors unique to their own country; in reality, it is taking place throughout advanced industrial society" (Inglehart 1997: 44).

3. Bovens e.a. (1995) constateren zes 'verplaatsingen': internationalisering, regionalisering, verambtelijking, technologisering, individualisering en juridisering. Deze processen leiden ertoe dat de nationale vertegenwoordigende instituties hun traditionele functies verliezen, in het bijzonder het uitoefenen van democratisch gecontroleerd gezag in een hiërarchisch georganiseerde samenleving. De verplaatsing van de politiek is bovendien een 'verplaatsing van de maatschappelijke macht en niet of nog niet een verplaatsing van de democratische controle' (Bovens e.a. 1995: 21).

4. Jos de Beus (1997) noemt de totstandkoming van de Europese Unie (EU) een democratisch mirakel, maar haar bestaan ook een ramp voor de democratie.

5. Er zijn ook tegengelingen. Bhagwati (1997) wijst erop dat globalisering voor ontwikkelingslanden een positieve ontwikkeling kan inhouden, omdat de verspreiding van het idee van democratie evenzeer een onderdeel vormt van de globalisering. Een grotere nadruk op bewegingsvrijheid is een aspect van integratie op wereldniveau.

6. Streeck (1996) constateert een toenemende spanning tussen geïntegreerde markten en gefragmenteerde publieke macht. Dat deze ontwikkeling in het voordeel van de markt uitpakt en af te wijzen is, valt al af te leiden uit Streeks vraagstelling: "The core question of political economy at a time when economic relations systematically outgrow the boundaries of nation-states, then, is whether by undermining the economic governing capacity of the nation-state, internationalization undermines the capacity of society to civilize its economy. In so far as the public power that served in the past to domesticate modern capitalism was vested in the sovereignty of national states, economic internationalization without corresponding internationalization of state sovereignty results in an integrated economy governed by fragmented sovereignty" (1996: 300, nadruk in het origineel). De EU kan het gat in de publieke macht niet vullen, met rampzalige gevolgen voor de democratie. "Cut off, quasi-constitutionally, from control over the economy, democracy may thus become preoccupied with symbolic politics, or locked into regressive populism that blames the social dislocations caused by a self-

regulating international market on excessive international regulatory intervention in national affairs". (Streeck 1996: 314).

7. Inmiddels heeft de Nederlandse Kring voor de Wetenschap der Politiek zich - ironisch genoeg onder politieke druk - gebogen over de vraag wat nu precies de gedeelde identiteit is van het vak politicologie in Nederland. De uitkomst van het debat is dat er een voorkeur wordt uitgesproken voor een brede benadering, die toch rekening houdt met de institutionele dimensie van de 'enge' opvatting. "De politicologie betreft in meest algemene zin de studie naar de omstandigheden die van invloed zijn op de waarschijnlijkheid dat individuen en groepen van individuen er in slagen hun gemeenschappelijke problemen op te lossen. In het bijzonder gaat het dan om de institutionele context waarbinnen dergelijke collectieve besluitvormingsprocessen ontstaan en zich ontwikkelen en de machtsverhoudingen tussen degenen die erbij betrokken zijn (...) Het formele object van de politicologie omvat dus meer dan het begrip politiek zoals dat gehanteerd wordt in het dagelijks spraakgebruik. Politieke problemen en politieke processen spelen overal waar individuen en groepen van individuen met elkaar te maken hebben en trachten hun belangen te behartigen. Het inzicht dat de dreiging met geweld in laatste instantie de belangrijkste machtsbron is, gecombineerd met het gegeven dat staten meestentijds over een overwicht aan geweldsmiddelen beschikken, zorgt er echter voor dat het materiële object van de politicologie zich doorgaans beperkt tot die collectieve besluitvormingsprocessen waarin staten op enigerlei wijze een rol spelen" (op het moment van schrijven ging het nog om een intern document van 'De Kring'). Vergelijk de definitie van politiek van Goodin en Klingemann (1996: 7) als de "constrained use of social power".

8. Weber (1984: 33) zegt: "the state is a relation of men dominating men, a relation supported by legitimate (i.e. considered to be legitimate) violence". Verderop schrijft hij (1984: 35): "Organized domination, which calls for continuous administration, requires that human conduct be conditioned to obedience towards those masters who claim to be the bearers of legitimate power. On the other hand, by virtue of this obedience, organized domination requires control of those material goods which in a given case are necessary for the use of physical violence. Thus, organized domination requires control of the personal executive staff and the material implements of administration". En tenslotte: "the modern state is a compulsory association which organizes domination. It has been successful in seeking to monopolize the legitimate use of physical force as a means of domination within a territory. To this end the state has combined the material means of organization in the hands of its leaders, and it has appropriated all autonomous functionalities of estates who formerly controlled these means in their own right" (Weber 1984: 37).

9. In het VN-rapport *An Agenda for Peace* (1992) beweerde de voormalige Secretaris-generaal van de VN Boutros Boutros-Ghali dat de tijd van de absolute soevereiniteit voorbij was (zie Hague e.a. 1998de: 45). Men zou in dit verband ook kunnen denken aan de recente ontwikkelingen rond het Internationaal Straffribunaal voor ex-Joegoslavië.

10. Dit is de fout die Jan-Erik Lane (1996: 40) maakt wanneer hij zegt: "Politics, everyone agrees, is the exercise of power. Yet, in order to be legitimate political power must be institutionalized. Politics in the State follows the rules of the game, meaning that it is connected with the rule of law. Politics in the international arena involves a greater degree of anarchy, but there are more and more institutions restricting the naked exercise of power by means of so-called international regimes. Politics consists of both power and institutions, as the State involves a claim to sovereignty, but government is also based upon the rule of law".

11. Schrijver (1998: 146) spreekt van 'wezenskenmerken' van soevereiniteit, namelijk dat "de overheid van een staat het publieke gezag uitoefent, dat wil zeggen het land bestuurt, wetgeving uitvaardigt, het monopolie (de 'zwaardmacht') heeft op het gebruik van geweld, belasting heft, munt slaat, voor recht en orde zorgt, burgers bescherming biedt, de naleving van rechten van mensen, volken en minderheden bevordert, en hoofdlijnen van publiek beleid zelf vaststelt". Barkin en Cronin (1994) stellen dat de regels van soevereiniteit variabel zijn. De recentste verandering betreft een verschuiving van de statelijke naar de nationale legitimering van de soevereiniteit. Dit soort verschuivingen treden op omdat ons begrip van soevereine autoriteit intersubjectief is, namelijk "largely based on the principles and beliefs that a dominant coalition comes to adopt in the process of constructing an international order" (Barkein en Cronin 1994: 128).

12. Er zijn twee paden in de staatsvorming te constateren: één waarbij natie-*vorming* plaatsvindt binnen de grenzen van reeds gevestigde territoriale staten en een ander waarbij staatsvorming plaatsvindt in het kielzog van de vorming van een nationaal bewustzijn, veelal gecreëerd en aangewakkerd door propaganda (zie Habermas 1998).

13. In zijn inaugurele rede in 1933 lanceerde President Roosevelt de 'good neighbor policy', waarmee een ommekeer in de Amerikaanse politiek ten opzichte van Latijns Amerika werd geïntroduceerd. Voortaan zou de basis voor het beleid de op respect voor soevereiniteit gebaseerde samenwerking zijn (Plano en Olton 1982: 387).

14. Onveranderd in de zin dat de claim blijft bestaan, zelfs als men accepteert dat de precieze regels van de soevereiniteit (de principes) aan verandering onderhevig kunnen zijn (zie Barkin en Cronin 1994).

15. De NAVO-raad van juli 1997 (Madrid) besloot tot uitbreiding met enkele van hen, namelijk Hongarije, Polen en Tsjechië.

16. Overigens gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat er ook sporadisch een staat verdwijnt, zoals bij de hereniging van Bondsrepubliek Duitsland (BRD) en de Duitse Democratische Republiek (DDR).

17. Onlangs hield de huidige Secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Kofi Annan, een toespraak getiteld 'Why conservatives should support the United Nations' (23 oktober 1998), waarin hij zei: "Despite globalization and the emergence of more and more problems that transcend borders - which I call 'problems without passports' - nothing (...) has yet challenged the status of the State as the cornerstone of international relations".

18. Eenmaal gevestigd gaat een dergelijk samenwerkingsverband tot op zekere hoogte een eigen leven leiden en onderkennen de lidstaten externe, in het bijzonder juridische druk van de EU. Dit doet echter aan het fundamenteel politieke karakter van de samenwerking zelf niets af (en zegt bovendien weinig over het feitelijke machtsverlies of de status van soevereiniteit).

19. 'Sterke' staat hier tegenover de veel genuanceerdere betogen over internationalisering en economische interdependentie als die van Hirst en Thompson (1996), Keohane en Milner (1996) en Boyer en Drache (1996).

20. Van Aarle en Garretsen (1997) laten zien dat de structurele verschillen tussen landen mede de precieze effecten bepalen van macro-economische schokken en de effectiviteit van het begrotingsbeleid.

21. Garrett sluit hiermee aan bij een lange traditie van vergelijkend onderzoek naar de relatie tussen open economieën en de ontwikkeling van het staatsingrijpen (Cameron 1978; Katzenstein 1985; recentelijk Rodrik 1996), waarbij de argumentatie het globaliseringsargument op zijn kop zet. Zeer open economieën zijn bijzonder kwetsbaar voor externe schok-

ken. De hiermee samenhangende onzekerheid en onveiligheid worden binnenlands gecompenseerd door een expanderende publieke sector die economische en sociale zekerheid biedt.

22. Het is belangrijk te benadrukken dat hiermee niets gezegd is over het potentieel afnemende democratische karakter van de nationale staat en het toenemende probleem van de politieke verantwoordelijkheid. Dat zijn belangrijke kwesties, waarmee ik me hier echter niet kan bezighouden.

23. Het World Development Report 1997 van de Wereldbank handelt over de veranderende functie van de staat in de economische en sociale ontwikkeling van landen. De bank lijkt het idee van de katalysator-staat te omarmen: "the state is central to economic and social development, not as a direct provider of growth but as a partner, catalyst, and facilitator" (als geciteerd in Schrijver 1998: 166).

24. Ook zal de vergelijkende politicologie zich moeten bezighouden met de vergelijking van internationale samenwerkingsverbanden in hun verwevenheid met nationale stelsels.

25. Ik baseer me hier onder meer op het nog niet gepubliceerd werk van Caporaso e.a., waarbij zij aangetekend dat ik kritisch sta ten opzichte van het historisch institutionalisme als de door hen geprefereerde theoretische benadering. Hiermee is niet gezegd dat het historisch institutionalisme geen enkel analytisch nut zou hebben. Terecht merkt Bulmer (1998: 382) echter het volgende op: "Historical institutionalism cannot get to the very mainsprings of integration. It offers an explanation based on intermediating factors rather than going to the underlying sources of macro-social change".

26. Om die reden is Milward's studie getiteld 'The European Rescue of the Nation-State'. De nationale staten volgden een strategie gericht op integratie, want dit was "(...) one way of formalizing, regulating and perhaps limiting the consequences of interdependence, without forfeiting the national allegiance on which its continued existence depends" (Milward 1992: 19).

27. De trits 'polity-policy-politics' is Kemans (1993) uitwerking van Eastons 'polietiek systeem'.

28. In dit verband zij opgemerkt dat het debat over de rol van de nationale staat in het integratieproces en het karakter van de EU aan duidelijkheid zou winnen als met Peterson (1995) een onderscheid gemaakt wordt tussen 'history-making' (besluiten die op boven-systemisch niveau worden genomen), 'policy-setting' (besluiten op het niveau van het systeem) en 'policy-shaping' (besluitvorming op meso-niveau). Als het gaat over de uitbreiding van de Unie, om een wijziging van de wetgeving procedures, of over een verandering in de formele verhouding tussen de Europese instellingen, staan er zaken op het spel van historisch belang. Bij dit soort besluiten zijn ontegenzeggelijk steeds de regeringen van de lidstaten de cruciale actoren en ligt het voor de hand dat de verdediging van het nationaal belang en de bescherming van de nationale soevereiniteit zo niet van dootslaggevende betekenis zijn, dan toch tenminste tot de belangrijkste handelingsmotieven behoren (vergelijk Moravcsik 1993; Lieshout 1999).

29. De mogelijke economische kosten van niet-deelname aan het project van de gemeenschappelijke markt zijn al eens expliciet berekend in de zogeheten 'Cecchini-studies' (Cecchini e.a. 1988).

30. Overigens spreekt Caporaso zelf wel van een Europese staat, waar politiek stelsel beter op zijn plaats zou zijn.

31. De uitgebreide argumentatie vindt men in Van Kersbergen (1999).

32. Recente empirische analyses ondersteunen deze stelling (Gabel en Palmer 1995; Anderson en Kaltenthaler 1996; Gärtner 1997; Gabel 1998). De redenering is bovendien in overeenstemming met het fenomeen van 'second-order voting' bij Europese verkiezingen (Van der Eijk en Franklin 1996).

Literatuur

- Aarle, B. van en H. Garretsen (1997), *Fiscal stabilisation in the EMU*, Working Paper 97-01, Nijmegen: KUN.
- Albrow, M. (1996), *The Global Age. State and Society Beyond Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Anderson, C.J. en K.C. Kaltenthaler (1996), *The dynamics of public opinion toward European integration, 1973-93*, *European Journal of International Relations*, 2, 2: 175-199.
- Anderson, M. (1996), *Frontiers, Territory and State Formation in the Modern World*, Cambridge: Polity.
- Ankersmit, F.R. (1997), *Macht door representatie. Exploraties III: politieke filosofie*, Kampen: Kok Agora.
- Barkin, J.S. en B. Cronin (1994), *The state and the nation: changing norms and the rules of sovereignty in international relations*, *International Organization*, 48, 1: 107-130.
- Becker, U. (red.) (1996cd), *Maatschappij, macht, Nederlandse politiek: een inleiding in de politieke wetenschap*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Besselink, L.F.M. e.a. (1997), *Europese Unie en nationale soevereiniteit*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink.
- Beus, J. de (1997), *Eeuwig democratie. Europese politiek in tijden van wereldvorming*, Groningen (oratie).
- Bhagwati, J. (1997), *Globalization, sovereignty, and democracy*, in A. Hadenius (red.), *Democracy's Victory and Crisis. Nobel Symposium No. 93*, Cambridge: Cambridge UP.
- Bovens, M. e.a. (1995), *De verplaatsing van de politiek*, Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Boyer, R. en D. Drache (red.) (1996), *States against Markets. The Limits of Globalization*, London and New York: Routledge.
- Bulmer, S.J. (1998), *New institutionalism and the governance of the Single European Market*, *Journal of European Public Policy*, 5, 3: 365-386.
- Cable, V. (1995), *The diminished nation-state: a study in the loss of economic power*, *Daedalus*, 124, 2: 23-53.
- Cameron, D.R. (1978), *The expansion of the public economy: a comparative analysis*, *American Political Science Review*, 72, 4: 1243-1261.
- Camilleri, J.A. en J. Falk (1992), *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World*, Aldershot: Edward Elgar.
- Caporaso, J. A. (1997), *Across the great divide: integrating comparative and international politics*, *International Studies Quarterly*, 41, 4: 563-592.
- Caporaso, J. e.a. (te verschijnen), *Europeanization and Domestic Change*, MS.
- Cecchini, P. e.a. (1988), *The European Challenge 1992: The Benefits of a Single Market*, Aldershot: Wildwood House.
- Daalder, H. (1993), *Vergelijkende politicologie*, in J.W. van Deth (red.), *Handboek politicologie*, Assen: Van Gorcum.
- Dahl, R.A. (1984cd), *Modern Political Analysis*, Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall.
- Dehousse, R. (1997), *European integration and the nation-state*, in M. Rhodes e.a. (red.), *Developments in West European Politics*, Houndmills: Macmillan.
- Delsen, L. (te verschijnen), *Overleginstituties en de accumulatie van menselijk kapitaal*, MS.
- Eichenberg, R.C. en R.J. Dalton (1993), *Europeans and the European Community: the dynamics of public support for European integration*, *International Organization*, 47, 4: 507-534.
- Eijk, C. en M.N. Franklin (1996), *Choosing Europe: the European Electorate and National Politics in the Face of Union*, Ann Arbor (MI): Michigan UP.
- Evans, P. (1997), *The eclipse of the state? Reflections on stateness in an era of globalization*, *World Politics*, 50: 62-87.
- Forder, J. en A. Menon (1998), *The European Union and National Macroeconomic Policy*, London and New York: Routledge.
- Gabel, M.J. (1998), *Economic integration and mass politics: market liberalization and public attitudes in the European Union*, *American Journal of Political Science*, 42, 3: 936-953.
- Gabel, M.J. en H.D. Palmer (1995), *Understanding variation in public support for European integration*, *European Journal of Political Research*, 27, 1: 3-19.
- Gärtner, M. (1997), *Who wants the euro - and why? Economic explanations of public attitudes towards a single European currency*, *Public Choice*, 93, 3-4: 487-510.
- Garrett, G. (1998), *Partisan Politics in the Global Economy*, Cambridge: Cambridge UP.
- Giddens, A. (1995), *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*, Cambridge: Polity Press.
- Goodin, R.E. en H.-D. Klingemann (1996), *Political science: the discipline*, in R.E. Goodin en H.-D. Klingemann, *A New Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford UP.
- Guéhenno, J.-M. (1994), *Het einde van de democratie*, Tiel: Lannoo.
- Gunsteren, H. van (1994), *Culturen van besturen*, Amsterdam/Meppel: Boom.
- Habermas, J. (1998), *The European nation-state: on the past and future of sovereignty and citizenship*, *Public Culture*, 10, 2: 397-416.
- Hague, R. (1998ed), *Comparative Government and Politics. An Introduction*, London: Macmillan.
- Held, D. (1995), *Democracy and the Global Order. From the Modern State to Cosmopolitan Governance*, Cambridge: Polity Press.
- Henderson, K. en N. Robinson (1997), *Post-Communist Politics. An Introduction*, London: Prentice Hall.
- Hirst, P. en S. Khilmani (red.) (1996), *Reinventing Democracy*, Oxford: Blackwell.
- Hirst, P. en G. Thompson (1996), *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Polity Press.
- Hix, S. (1998), *The study of the European Union II: the 'new governance' agenda and its rival*, *Journal of European Public Policy*, 5, 1: 38-65.
- Hout, W. en M. Sie Dhian Ho (red.) (1997a), *Aanpassing onder druk? Nederland en de gevolgen van de internationalisering*, Assen: Van Gorcum.
- Hout, W. en M. Sie Dhian Ho (1997b), *Feiten over internationalisering*, in W. Hout en M. Sie Dhian Ho (red.), *Aanpassing onder druk? Nederland en de gevolgen van de internationalisering*, Assen: Van Gorcum.
- Huber, E. en J.D. Stephens (1998), *Internationalization and the social democratic model. Crisis and future prospects*, *Comparative Political Studies*, 31, 3: 353-397.
- Huyse, L. (1994), *De politiek voorbij. Een blik op de jaren negentig*, z.p.: Kritik.
- Inglehart, R. (1997), *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, Princeton (NJ): Princeton UP.
- Kassim, H. en A. Menon (1996), *The European Union and National Industrial Policy*, London and New York: Routledge.
- Katzenstein, P. (1985), *Small States in World Markets*, Ithaca (NY): Cornell UP.
- Keman, H. (1993), *Comparative politics: a distinctive approach to political science*, in H. Keman (red.), *Comparative Politics. New Directions in Theory and Method*, Amsterdam: VU UP.
- Keohane, R.O. en H.V. Milner (red.) (1996), *Internationalization and Domestic Politics*, Cambridge: Cambridge UP.
- Kersbergen, K. van (1999), *Double allegiance in European integration. Publics, nation-states, and social policy*, *European Journal of Political Research* (verschijnt 1999).
- Kersbergen, K. van e.a. (1997), *Geflitteerde druk: de rol van nationale instituties*, in W. Hout en M. Sie Dhian Ho (red.), *Aanpassing onder druk? Nederland en de gevolgen van de internationalisering*, Assen: Van Gorcum.

- Kitschelt, H. e.a. (te verschijnen), Conclusion: convergence and divergence in advanced capitalist democracies, in H. Kitschelt e.a. (red.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Cambridge: Cambridge UP.
- Klausen, J. en L.A. Tilly (red.) (1997), *European Integration in Social and Historical Perspective, 1850 to the Present*, Lanham: Rowman and Littlefield.
- Koch, K. (1997), Internationalisering en de beleidsautonomie van de staat, in W. Hout en M. Sic Dhian Ho (red.), *Aanpassing onder druk? Nederland en de gevolgen van de internationalisering*, Assen: Van Gorcum.
- Lane, J.-E. (1996), *Constitutions and Political Theory*, Manchester and New York: Manchester UP.
- Lieshout, R.H. (1999), *The Struggle for the Organization of Europe: the Foundation of the European Union*, Aldershot: Edward Elgar.
- Lind, M. (1992), The catalytic state, *National Interest*, 27 (Spring): 3-12.
- Mair, P. (1996), Comparative politics: an overview, in R.E. Goodin en H.-D. Klingemann, *A New Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford UP.
- Marks, G. (1997), A third lense: comparing European integration and state building, in J. Klausen en L.A. Tilly (red.), *European Integration in Social and Historical Perspective, 1850 to the Present*, Lanham: Rowman and Littlefield.
- Marks, G. e.a. (1996), European integration from the 1980s: state-centric v. multi-level governance, *Journal of Common Market Studies*, 34, 3: 341-378.
- Milner, H.V. en R.O. Keohane (1996), Internationalization and domestic politics: a conclusion, in R.O. Keohane en H.V. Milner (red.), *Internationalization and Domestic Politics*, Cambridge: Cambridge UP.
- Milward, A. (1992), *The European Rescue of the Nation-State*, London: Routledge.
- Monroe, K.R. (red.) (1997), *Contemporary Empirical Political Theory*, Berkeley: University of California Press.
- Moravcsik, A. (1993), Preferences and power in the European Community: a liberal intergovernmentalist approach, *Journal of Common Market Studies*, 31: 473-524.
- Mulgan, G. (1994), *Politics in an Antipolitical Age*, Cambridge: Polity Press.
- Nugent, N. (1994ed), *The Government and Politics of the European Union*, Basingstoke: Macmillan.
- Offe, C. (1996), *Modernity and the State*, Cambridge: Polity.
- Olsen, J.P. (1996), Europeanization and nation-state dynamics, in S. Gustavsson en L. Lewin (red.), *The Future of the Nation-State. Essays on Cultural Pluralism and Political Integration*, Stockholm: Nerenius & Santerus.
- Peterson, J. (1995), Decision-making in the European Union: towards a framework for analysis, *Journal of European Public Policy*, 2: 69-93.
- Pierson, P. en S. Leibfried (1995), Multitiered institutions and the making of social policy, in S. Leibfried en P. Pierson (red.), *European Social Policy. Between Fragmentation and Integration*, Washington (DC): The Brookings Institution.
- Plano, J.C. en R. Olton (1982, 3e druk), *The International Relations Dictionary*, Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Poggi, G. (1996), *The State. Its Nature, Development and Prospects*, Cambridge: Polity Press.
- Przeworski, A. en H. Teune (1970), *The Logic of Comparative Social Inquiry*, New York: John Wiley & Sons.
- Rhodes, M. en B. van Apeldoorn (1997), Capitalism versus capitalism in Western Europe, in M. Rhodes e.a. (red.), *Developments in West European Politics*, Houndmills: Macmillan.
- Rieger, E. en S. Leibfried (1998), Welfare state limits to globalization, *Politics and Society*, 26, 3: 363-390.
- Rodrik, D. (1996), Why do more open economies have larger governments?, NBER Working Paper Series, 5537.
- Rokkan, S. (1975), Dimensions of state formation and nation-building: a possible paradigm for research on variations within Europe, in C. Tilly (red.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton (NJ): Princeton UP.
- Rosenau, J.N. (1989), The state in an era of cascading politics: wavering concept, widening competence, withering colossus, or weathering change?, in J.A. Caporaso (red.), *The Elusive State. International and Comparative Perspectives*, Newbury Park: Sage.
- Schmitter, P.C. (1996), Imagining the future of the Euro-polity with the help of new concepts, in G. Marks e.a., *Governance in the European Union*, London: Sage.
- Schrijver, N. (1998), Begrensde soevereiniteit - 350 jaar na de Vrede van Munster, *Transactie*, 27, 2: 141-174.
- Sic Dhian Ho, M. en W. Hout (1997), *Aanpassing onder druk? Een analysekader voor beleidsreacties op internationalisering*, in W. Hout en M. Sic Dhian Ho (red.), *Aanpassing onder druk? Nederland en de gevolgen van de internationalisering*, Assen: Van Gorcum.
- Stirk, P.M.R. en D. Weigall (1995), *An Introduction to Political Ideas*, London: Pinter.
- Strange, S. (1995), The defective state, *Daedalus*, 124, 2: 55-74.
- Streeck, W. (1996), Public power beyond the nation-state: the case of the European Community, in R. Boyer en D. Drache (red.), *States against Markets. The Limits of Globalization*, London and New York: Routledge.
- Stuurman, S. (1995), *Staatsvorming en politieke theorie. Drie essays over Europa*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Taylor, P. (1997), The United Nations and International Organization, in J. Baylis en S. Smith (red.), *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*, Oxford: Oxford UP.
- Tilly, C. (red.) (1975), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton (NJ): Princeton UP.
- Tilly, C. (1993ed), *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*, Cambridge (MA): Blackwell.
- Verbeek, B. (1995), Het publieke debat in de Europese Unie: een illusie, in K. van Ketsbergen en I.M.A.M. Pröpper (red.), *Publiek debat en democratie*, Den Haag: Sdu.
- Vandenbroucke, F. (1998), Globalization, inequality and social democracy, in R. Cuperus en J. Kandel (red.), *European Social Democracy. Transformation in Progress*, Amsterdam: Friedrich Ebert Stiftung/Waardi Beckman Stichting.
- Wallace, H. en W. Wallace (1996ed), *Policy-Making in the European Union*, Oxford: Oxford UP.
- Weale, A. en M. Nemtwich (red.) (1998), *Political Theory and the European Union. Legitimacy, Constitutional Choice and Citizenship*, London and New York: Routledge.
- Weber, M. (1984), Legitimacy, politics and the state, in W. Connolly (red.), *Legitimacy and the State*, Oxford: Basil Blackwell.
- Weiss, L. (1998), *The Myth of the Powerless State. Governing the Economy in a Global Age*, Cambridge: Polity Press.